

Deleuze, Hume és a képzelőerő funkciója

Lovász Ádám

Lök, sodor bennünket a téridőbeli struktúrák által meghatározott, ám a maga egészében soha meg nem jelenő természet. Amikor tapasztalás, észlelés tárgyává válik, a rejtett csomópontokból kiáramló fluidum beérkezési valószínűségei elérik a maguk maximumát. Ekkor alakul át az észlelet affektummá. David Hume filozófiáját valósággal áthatja a szenvedély kérdése. Nem véletlen tehát, hogy Gilles Deleuze a Hume-nak szentelt monográfiája, az *Empirisme et subjectivité* (*Empirizmus és szubjektivitás*) éppenséggel a szenvedély kérdését helyezi a vizsgálódás fókuszába. Ami Deleuze-t és Hume-t egyaránt foglalkoztatja, az a szenvedély és a belőle fakadó vágy produktivitása. Távrolról sem problémamentes azonban a szubjektivitás helye a hume-i empirizmusban. Minden empirizmus alapvető kiindulópontja Deleuze felfogása szerint a passzivitás. Még akkor is, amikor meghaladja önmagát, a szubjektum „mégis passzív.”¹

Miképpen kell ezt a tételt értenünk, és miképpen kapcsolódik a szenvedély és értelem kérdésköréhez? Pontosan a szenvedély elsőbbségéből vezethető le a tapasztalónak a tapasztalati fluidum számára való alárendeltsége. Amikor részlegesen megnyílnak számunkra az egészen fel nem tárható objektivitás csomópontjai, fluidumokat bocsátanak ki az észlelési mezőnkben, amelyeket a tudat redundancia-csökkentő funkciói következtében képesek vagyunk információkká alakítani kognitív tevékenységsorozatok mozgósítása révén. Megismerni annyi, mint meghaladni önmagunkat Deleuze olvasata szerint, ez az önmeghaladás viszont mit sem változtat a környezet felől érkező kaotikus, rendezetlen áramok elsőbbségén.² Akárcsak bármely egyéb zárt rendszer, úgy a tudatnak is rendet kell kinyernie a káoszából. Hume forradalmi felismerése az, hogy a kauzalitás is instrumentum. Mi magunk csupán korrellációkat fedezhetünk fel, önmagában vett kauzalitás viszont aligha valószínűsíthető. Mint fogalmaz Hume, „amikor rápillantunk a külső tárgyakra, és az okok működését vizsgáljuk, sosem vagyunk képesek, egyetlen esetben sem, felfedezni bármilyen hatalmat vagy szükségszerű kapcsolatot; bármely minőséget, amely az okozatot összeköti az okkal, és az egyiket a másik szükségszerű következményévé avatná. Csupán azt találjuk, hogy az egyik következik a másik után.”³ Ahhoz hogy redundanciákat vihessünk bele a világba, feltételeznünk kell ugyan szükségszerű kauzális viszonyokat, de ez mit sem változtat azon, hogy „a kauzalitás a világ megfigyelésének bizonyos sémája.”⁴

Világunk tele van turbulenciákkal, rezgésekkel és áramlásokkal, ha azonban ezeket maradéktalanul beengednénk a tudatunkba, bármiféle szűrési mechanizmus híján, hamarosan belesüllyednénk az örületbe. A képzelőerő és az episztemológia hasonló funkciót töltenek be: mindkettő olyan kognitív mechanizmus, amely rendet teremt, ám az utóbbi, szemben az előbbivel, határtalannak mondható. Miután affektumként beépül a szellembe, a külső észlelési áram átalakul kauzalitásra vonatkozó ideává. Ám ez csupán egy köztes lépés a képzelőerővé való átalakulás folyamatában. Az ideák Deleuze felfogása alapján nem maradhatnak meg behatárolt tényezőkként: a határtalan kiterjedésre törekednek. Így a képzelőerő az „általános szabállyá” univerzalizálódó szenvedélyként tételeződik.⁵ Akárcsak a hit, úgy a szenvedély is

¹ Deleuze, Gilles (1998 [1988]) *Empirizmus és szubjektivitás. Esszé az emberi természetről Hume szerint*, ford. Ullmann Tamás, itt: Deleuze, Gilles (1998) *Hume és Kant*, ford. és szerk. Ullmann Tamás (Budapest: Osiris), 19.

² Deleuze 1998 [1988]: 22.

³ Hume, David (2007 [1748]) *An Enquiry concerning Human Understanding* (Oxford: Oxford University Press), 46.

⁴ Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. Brunczel Balázs (Budapest: Gondolat), 90.

⁵ Deleuze 1998 [1988]: 68.

definiálhatatlan.⁶ Vonatkozásai tekintetében az észlelés mint komplexitás-redukció képzelőerőt termel amely, hatékony kivitelezés esetén, elősegíti a tapasztaló logisztikai adaptációját. Amennyiben magunkba engednénk a szükségszerűség hiányát, vagy belátnánk ennek elkerülhetetlenségét, beleőrülnénk ezen felismerésbe. Életrajzi tény, hogy Hume maga is elszenvedett egy szkeptikus krízist. Ha nincsen a világ vonatkozásai és mozzanati között szükségszerű kapcsolat, a szükségszerűség hiányát tekinthetjük az egyetlen megbízható Abszolútnak. Mint látni fogjuk, egy konkrét filmesztétikai példa kapcsán, ebből a súlyos episztemológiai dilemmából kétféle kiutat azonosíthatunk. De erről majd a későbbiekben.

Feltételezhetjük, hogy Deleuze nem véletlenül szenteli a Hume-könyvének legnagyobb hányadát éppen a képzelőerő kérdésének. Valósággal elmondható, hogy minden a képzelőerő körül forog. Azon áll vagy bukik a hume-i filozófia, hogy képes-e bebizonyítani a képzelőerő hasznosságát. Márpedig Hume szerint, és ezt nagyon is következetesen képviseli az *An Enquiry Concerning Human Understanding* (*Értekezés az emberi értelemről*) című munkájában, a kauzalitás törvényei, a dolgok közötti kapcsolódások érzelmek és fantazmák formájában alakulnak ki a tudatunkban.⁷ Szokásainkhoz maradunk hűek, amikor egy esetet összefüggésbe hozunk egy másikkal, vagy sorozatot tételezünk fel különböző események között. Ilyenkor ideákat teremtünk. A fantázia konnektív módon működik, szintéziseket állít elő. Adott X esemény, amely már értelmezésünk tárgyává vált, ám korábban még sosem érzékeltünk. Ilyenkor az esemény beleírja magát a memóriánkba, amennyiben örvényviszkózitása megfelelő mértékű. Beleragasztja, hogy úgy mondjuk, önmagát az emlékezetünkbe. Ellenben könnyen előfordulhat a részleges rögzítés is, amikor a tapasztalati fluidumnak bizonyos örvénylései leválnak az egész folyamról, és csupán töredékesen rögzülnek a tudatban. Ekkor az újabb, hasonlósággal bíró esemény reaktivizálhatja az elfeledett téridő foszlányokat, „retroaktív ébresztést” hajtva végre ezáltal.⁸ A képzelőerő összegyűjti az eseményeket vagy eseményfoszlányokat, és hozzásegíti azoknak a memóriába történő beépülését. Hangsúlyozandó, hogy nemcsak emberi egyének esetében beszélhetünk a fluidumnak memóriává történő átalakításáról, hiszen a szervezetelméleti irodalom jelentős hányada a szervezetek szintjén is beszél emlékezetéről, tanulási folyamatokról, perceptív fluidumokról és hasonlókról.⁹ A fantázia, sőt, a szubjektivitás maga nem egyéb, mint szintézisalkotás. Önmagában egyesít szenvedélyeket, olyan eseményeket amelyek magasfokú ragadósággal bírnak. A hit Hume filozófiájában nem volna egyéb, mint erősen ragadós fikció, olyan fikció amely rátapasztotta magát a tudatunk redőzeteire.¹⁰ Perceptív értelemben a rögzülés a képzelőerő különböző szintjein megy végbe, még hozzá különböző intenzitások mentén. Az ideák között ugyanakkor sohasem valósulhat meg semmilyen egészsleges, örökkévaló harmónia. Deleuze tolmácsolásában, „az én szintézis, de érthetetlen szintézis, mivel fogalmában anélkül egyesíti az eredetet és a minőségi meghatározást, hogy kibékítene őket.”¹¹

Ha az emlékezésnek az asszociációépítésben rejlik a voltaképpeni funkciója, akkor miképpen kerülheti el mégis a káosz igenlését, a megvalósuló harmónia-kezdemények teljes felbontódását? Totális elgondolások helyett Hume a képzelőerőnek pluralizáló jelleget tulajdonít. Nincsen egyetlen módja a képzelőerő kibontakozásának, nincsen egyetlen olyan produktivitás amely egyszer és mindenkorra elvezethetne a végleges szemléleti tisztasághoz. Mindig a helyzet függvényében fokozódik a képzelőerő intenzitása. Hume-nak, szemben

⁶ Deleuze 1998 [1988]: 23.

⁷ Hume 2007 [1748]: 55.

⁸ Ullmann Tamás (2010) *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás* (Budapest: L'Harmattan), 274-282.

⁹ Gubán Ákos (2014) „Percepció, folyamat és entrópia, azaz szolgáltatási folyamatok BPA elmélete.”

Prosperitas, I (2014/2). pp. 43-60.

¹⁰ Hume 2007 [1748]: 35.

¹¹ Deleuze 1998 [1988]: 28.

Deleuze-zel, alapvetően egy mérsékelt középút felfedezése jelentené az episztemológiai projekt voltaképpen etikai célkitűzését. Határozottan képviseli Hume a szenvedélyek, beleértve a szkepticizmus szenvedélyének a mérsékelt érvényre juttatását; nem kételkedhetünk túlságosan, így az istenhittel szembeni ateizmus sem jelenthet megnyugtató megoldást a kauzalitás kérdésére vonatkozóan. Szkeptikusként Hume minden végleges filozófiai javaslatot kerülendőnek tekint. Léteznek olyan igazságok, így a világ végső értelmére vonatkozó kérdés is, amelyek „egészen kívülállnak az emberi tapasztalhatóságon.”¹² Nemcsak a vallással szembeni kételyként kódolhatjuk ezen megállapítást, hanem minden olyan világmagyarázattal ellentétes pozícióként, amely racionalitást tulajdonítana a kozmosznak vagy a természetnek. Ami adott, az a tudat bemeneti peremlein áthatoló fluidum, a folyékony tapasztalati áram amelyet kognitív működésünk során részlegesen megsűrűnk. Lehetetlen minden olyan episztemológiai pozíció, amely totális megragadásra törekedne. Polémikus módon Hume az értelemet és világrendet keresők számára egy nagyon egyszerű, ám annál szellemesebb kérdést tesz fel: „minél gyötröd az elmédet annak érdekében hogy a természetet megokolhasd olyan szuppozíciók alapján amelyekről nagyon jól tudod, hogy azok teljesen képzeletbeliek, és amelyek a természet kibontakozásában nincsenek jelen?”¹³ Nincsen a természetben semmilyen olyan szükségszerűség, amelyet ne mi magunk vetítenénk bele. Aki ezek megragadására törekszik, olyan mint az árnyékra ugró tigris, annyi különbséggel hogy természete szerint a tigris látása sokkalta fejlettebb a miénknél.

De talán pontosan amiatt ragaszkodnának a szükségszerűség képzetéhez az eltévelyedett szellemek, mert valamilyen értelemben hoppon maradtak volna? Ha a szubjektum az egymásnak is olykor ellentmondó szenvedélyekből konstituálódik, akkor ezek között sohasem állhat fenn egészséges egyensúly. A perverzió példája jól szemlélteti az antinomikus szenvedélyesség produktív lehetőségeit. Nemrégiben biológusok megfigyeltek olyan majmokat Japánban, amelyek velük ellenkező nemű szarvasokkal közöskültek.¹⁴ A tudósok feltételezései szerint kivétel nélkül olyan egyedek művelték ezt a bizarr szexuális viselkedési formát, amelyek a párzási versenyben hoppon maradtak, és nem adódott számukra lehetőség ellenkező nemű – sőt, még csak azonos neművel sem! – majommal történő közöskülésre. Így maradt a szarvas mint utolsó lehetőség. Vajon nem tekinthetjük-e a szükségszerűség képzetére irányuló szenvedélytől szenvedőket ezen szerencsétlen egyedekhez hasonlóaknak? Szellemi értelemben nem az életben való kudarcosság, a kontingenciával szembeni *ressentiment* azonosítható a szükségszerűségre és univerzális rendre vágyakozók személyében? Talán tartanak attól, hogy hoppon maradnak, hogy az élet vakszerencséje útszálon hagyja őket, ezért vetítik bele a képzelőerejüket olyan entitásokra, amelyek aligha viszonyozhatják a szenvedélyeiket? Erre vonatkozóan itt és most nem bocsátkozhatunk olcsó pszichologizáló magyarázatokba, vagy valamilyen nietzscheánus kirohanásba amely a gyenge szellemeket korholná. De megjegyzendő, hogy a szarvasok jóformán egyszer sem viszonyozták azt a kitüntetett figyelmet, amelyben a üzekedő majmok részesítették őket. Jobb esetben passzívan álltak és bámultak, rosszabb esetben lelökték magukról a párzási hevületben szenvedő egyedeket.

A totalitás megragadására törekvő ambiciózus tudós kirekesztett, a rivális hímek által kiközösített makákóként igyekszik meglovagolni egy olyan valóságot, amely az ő vágyképeitől független. Mégsem mondhatjuk el, hogy Hume egyoldalúan negatív, leleplező módon viszonyulna a képzelőerőhöz. Ha csupán leleplezné a képzeletet, Hume-nak el kéne köteleznie magát egy végső alappal bíró realista episztemológia mellett. Mi sem állna

¹² Hume 2007 [1748]: 103.

¹³ Hume 2007 [1748]: 101.

¹⁴ *The Guardian* „Sex between snow monkeys and sika deer may be 'new behavioral tradition'”, link: <https://www.theguardian.com/science/2017/dec/15/sex-between-snow-monkeys-and-sika-deer-may-be-new-behavioural-tradition>, utolsó hozzáférés: 2017.12.16.

távolabb a szkepticizmus ezen képviselőjétől. Nincsen jogunk azt mondani, hogy a tiszta észnek kéne felváltania a képzelődést vagy az illúzióteremtést. Egy nagyon is emlékezetesen szövegrészben Hume felidézi mindazokat a tényezőket, amelyeknek a képzelőerőnk adhat életet: „szörnyeket formálni, és összekötni egymástól távol lévő alakokat és látványokat, a képzelőerő számára mi sem egyszerűbb. És míg a test egy bolygóra korlátozódik, mely körülmény megannyi szenvedéssel és nehézséggel jár együtt, a gondolat pillanatok alatt elvihet bennünket az Univerzum távoli vidékeire; sőt, az Univerzumon túlra, a határtalan káoszba, ahol állítólagosan a természet a tiszta összekeveredtségben leledzik.”¹⁵ A képzelőerő olyan formákat is megszüülhet, amelyekből tajtékozó csöndparazsok, a spekulatív megismerésnek minden területét betöltő nagyfejű semmik, dörgő kivirágzások és önmegtermékenyítő háromszög-alakú nőstények kúszhatnak elő. Ezen kontraintuitív listát a végtelenségig folytathatnánk, egészen addig a pontig míg elérkezünk a tiszta káosz birodalmában, ahol bármi lehetséges. Ám Hume szkepticizmusa arra is tanít bennünket, hogy a káosz egyenlő ennek a világnak az immanenciájával. Káosz és immanencia között nincsen különbség, hiszen az okság is a képzeletünk szüleménye, még hozzá a tapasztalati fluidumokként funkcionáló ismétlődő események által megtermékenyülve.¹⁶ Semmi sem szabadabb a képzelőerőnél, semmilyen tér-idő tényező sem szabhat gátat a képzelet és a spekuláció szárnyalásának. Még az erkölcsi alapelveink is ebből a képességünkből származnak. A spekulatív megismerés területe izzó, dörgő, hömpölygő, elvirágzó, füstölő észleleti torlódás, amelyben fantazmák keverednek tapasztalatokkal, képzetek csúsznak bele észleletekbe, és modellek alkotnak valóságokat. A képzelőerő mindekelőtt modellalkotó erő, amelyet a szenvedély afficiál.¹⁷ Ebben az értelemben a képzelőerő passzív, a szenvedélyek számára alárendelt reziduális álkalkotóelem.

Hogy illusztrálhassuk a képzelőerő komplexitás-redukáló képességét, megfelelőnek tartjuk egy filmesztétikai példa mozgósítását. Első látásra, a Justin Benson és Aaron Moorhead által rendezett 2014-es *Spring* című film minden, csak nem horror-alkotás.¹⁸ Könnyen beleeshetnénk abba a csapdába, hogy horrorisztikus elemek által díszített romantikus történetként olvassuk az alkotást. Ezen értelmezési keret viszont óhatatlanul banalizálná azt a látens tartalmat, amelyet felfedezni vélünk Benson és Moorhead művében. Nagyvonalakban a cselekmény egyszerű: egy amerikai fiatalember elmenekül a halmozódó magánéleti problémái elől dél Olaszországba, ahol beleszeret egy önmegtermékenyítő szörnyként élő fiatal nőbe, aki húszévente testet cserél, miközben az emberiség evolúciós múltjából származó furcsa, torz formákat vesz fel. Első látásra egyszerű, mondhatni sematikus, a fantáziánkat aligha megmozgató Lovecraft-adaptációval van dolgunk, amelynek semmi köze sincsen a kontingencia kérdéséhez vagy Hume episztemológiájához. Ez viszont nézetem szerint tévedés volna. Állításom a következő: Louise, a vonzó külsejű emberevő szörny, nem a horror igazi fókusza. A horror érzetét nem az ő alakja nyújtja, és még csak nem is a testének váratlan átalakulásai, vagy kiszámíthatatlan, önkéntelen viselkedése. Éppen ellenkezőleg, amennyiben Louise valószínűtlen figurájára összpontosítanánk, figyelmen kívül hagynánk az igazi szörnyűséget, nevezetesen a valóságnak mint olyannak a kiszámíthatatlan kontingenciáját. A valóság maga az iszonyat, ugyanis a világ kiszámíthatatlansága az, ami mindenekeelőtt dominálja az életünket és beárnyékolja minden létező létét.

Egyáltalán nem a véletlen műve a véletlenszerű eseményeknek és részleteknek egymásra történő felhalmozódása a film során. Kezdve attól a véletlen összeütközéstől és verekedéstől, amelynek következtében Evan - az amerikai fiatalember - elveszíti munkahelyét, az angol ivócimborákkal való megismerkedés (és annál még hírtelenebb búcsúzásig), a Louise

¹⁵ Hume 2007 [1748]: 13.

¹⁶ Hume 2007 [1748]: 20.

¹⁷ Deleuze 1998 [1988]: 58.

¹⁸ Benson, Justin és Moorhead, Aaron (2014) *Spring* (Rustic Films és XYZ Films)

véletlenszerű megpillantásától az új munkahely felfedezéséig, az olasz bevándorlási hatóságtól való meneküléstől a pompeii-i vulkánkitörésre való utalásig (a film Pompei romjai között végződik), a *Spring* című filmet valósággal átítatja a kontingencia. Ezek olyan véletlenek, amelyek ellenállnak az értelmezhetőségnek, nem alkotnak egyetlen narratív szerkezetet. Az életünket elodázhatatlanul uraló kontingencia alkotja az egyedüli szükségszerűséget. Még a szabályok is a képzelőerőből származnak, így a létezésnek keretet adó kozmológiai, természeti vagy vallási összefüggések is konstrukció eredményei.¹⁹ Nyomasztóan sokkoló felismerés Evan számára, hogy Louise semmilyen módon nem képes uralkodni a testét egyre elviselhetetlenebbül deformáló átalakulásokon. Louise ugyan utal okkult hagyományokra és modern tudományos magyarázatokra – szüntelenül hangoztatja abbéli reményét, hogy a valóság tudományos úton feltárható – de semmilyen magyarázatot nem képes találni jelenlegi állapotára, vagy arra miért is kell húszévenként átvedlenie más testbe, vagy minek köszönheti ezt a furcsa örökéletűséget. Maga a kontingencia jelenti a szörnyűséget, valamint annak tudata, hogy semmi sem lehetetlen; nincsen olyan törvényszerűség, amely alól ne létezhetne valamilyen kivétel, legyen akármilyen kevés esély is annak aktualizációjára. Emlékezzünk csak: egyetlen dolog sem kapcsolódik egy másikhoz *szükségképpen*.²⁰ Abból hogy Evan szereti - még szörnyszerű állapota dacára is - Louise-t, nem következik ezen érzés viszonzása.

De akkor mi jelenthet kiutat a kontingencia tudatának nyomasztó terhe alól? Ha sem a tudomány, sem a vallási megalapozottságú metafizika sem nyújt megnyugtató válaszokat a *Spring* két főszereplője számára, mi marad? Nézetünk szerint a kontingencia abszolút szükségszerűsége alól két kibúvót nyújt számunkra ezen alkotás. Richard Rorty-t követve megállapítható, hogy bármely alkotásban találhatóak bizonyos etikai útmutatások amelyek a szubjektum etikai nemesedését szolgálhatják.²¹ Ha alkalmazzuk ezen esztétikai értelmezési alapelveket a *Spring* példájára, két etikai tanulságot azonosíthatunk a film által megjelenített súlyos dilemmából. Az egyik kiút a képzelőerőből eredő szabadság volna. Ez alapján azt mondhatnánk, hogy Evan számára lényegtelen Louise érzelmi állapota, sőt, ontológiai státusza. Evan megtanulja szeretni a kontingenciát magát, és képzelőerejét mozgósítva figyelmen kívül hagyja a létmódok és temporális időkezelési struktúrák közötti határokat is feszegető szerelem akadályait. Ő szeret, akár a saját testi megsemmisülésének veszélye árán is. Könnyen áldozatul eshet a kontingencia éhségének, annak az éhségnek amely Louise-t mint a megtestesült véletlenszerűséget gyötri. Mindegy Evan számára, felfalja-e őt az önmegtermékenyítő, kannibál-nő, ő elhatározta hogy belevetíti a világba, fantazmaként, a szerelmet, akár talál befogadóra, akár nem. Egy második lehetséges utat a világ értelmétől elforduló tudós tudatlanságban azonosíthatjuk. Ez alapján azon karakterek járnának el bölcs módon, akik feledésbe merítik a végső kérdéseket, alkoholba vagy kábítószerbe sülyesztve a kételyeiket, szenvedélyeiket és vágyaikat. Utóbbi pozíciónak, amelyet az angol ivócimborák és Evan marihuana-fogyasztó alkoholista barátja Tommy testesítenek meg, az a veszélye, hogy belesüllyed az egyszerű reflektálatlanságba és szenvedélybetegségbe. Harmadik, a filmben meg nem jelenített lehetőségként pedig az akarat elcsendesítését és a véletlen határtalan elfogadását azonosíthatjuk.

Közös pontja mindhárom etikai alapállásnak a képzelőerő mozgósítása a valóság elviselhetőbbé tétele érdekében. A tapasztalat elkerülhetetlenül szelektív, sohasem válhatunk képessé minden kauzális viszony maradéktalan feltárására.²² Ebből adódóan a képzelőerő olyan szelekcióként funkcionálna, amely redukálja és ezáltal feldolgozhatóvá teszi a

¹⁹ Deleuze 1998 [1988]: 59.

²⁰ Hume 2007 [1748]: 46.

²¹ Rorty, Richard (1994 [1989]) *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, ford. Boros János és Csordás Gábor (Pécs: Jelenkor Kiadó)

²² Deleuze 1998 [1988]: 173.

valóságot. Evan a szerelem fantazmájában fedezi fel az elképesztő mértékben halmozódó események és véletlenek kavalkádját. Megtanul szeretni valakit, egy akármivé átalakuló akárkit, és hinni ebben az akármű-érzésben.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Benson, Justin és Moorhead, Aaron (2014) *Spring* (Rustic Films, XYZ Films)
- Deleuze, Gilles (1998 [1988]) *Empirizmus és szubjektivitás. Esszé az emberi természetről Hume szerint*, ford. Ullmann Tamás, itt: Deleuze, Gilles (1998) *Hume és Kant*, ford. és szerk. Ullmann Tamás (Budapest: Osiris)
- Gubán Ákos (2014) „Percepció, folyamat és entrópia, azaz szolgáltatási folyamatok BPA elmélete.” *Prosperitas*, I (2014/2). pp. 43-60.
- Hume, David (2007 [1748]) *An Enquiry concerning Human Understanding* (Oxford: Oxford University Press)
- Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. Brunczel Balázs (Budapest: Gondolat)
- Rorty, Richard (1994 [1989]) *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, ford. Boros János és Csordás Gábor (Pécs: Jelenkor Kiadó)
- The Guardian* „Sex between snow monkeys and sika deer may be 'new behavioral tradition'”, link: <https://www.theguardian.com/science/2017/dec/15/sex-between-snow-monkeys-and-sika-deer-may-be-new-behavioural-tradition>, utolsó hozzáférés: 2017.12.16.
- Ullmann Tamás (2010) *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás* (Budapest: L'Harmattan)